

Izabela Ejsmunt-Wieczorek*

TAUTOLOGIA PRZEDROSTKÓW WERBALNYCH W GWARACH

TAUTOLOGY OF VERBAL PREFIXES IN DIALECTS

Abstract

The subject of tautology has been frequently described in relation to general and historical Polish language. The article places itself in this subject matter by showing processes of verbal synonymous derivatives in dialects.

Keywords: dialect, word formation, verb, tautology

Słowa kluczowe: gwara, słowotwórstwo, czasownik, tautologia

Prefiksacja czasowników powstała jako efekt autonomicznego rozwoju w każdej z grup języków indoeuropejskich. Witold Śmiech stwierdził, że „w językach słowiańskich, prawdopodobnie wcześniej niż w innych grupach języków indoeuropejskich nastąpiło złączenie przedrostków i czasowników” [Śmiech, 1986, s. 10]. Za przyczynę tego zjawiska uważa się powstanie jeszcze w okresie prasłowiańskim systemu aspektowego, w którym prefiksy były używane do tworzenia form dokonanych. Zjawisko prefiksacji ma bardzo rozbudowany zakres w polszczyźnie ogólnej i jest znaczące dla słowotwórstwa polskich czasowników w ogóle [Gram., s. 539]. Formanty przedrostkowe są wykładnikami klas funkcjonalnych i znaczeniowych, pełnią dwie podstawowe funkcje: semantyczną i gramatyczną (aspektową). Przedrostki narzucają podstawom derywacji zbieżne znaczenia, sprowadzając wyrazy pochodne do „wspólnego mianownika semantycznego” [Śmiech, 1986, s. 7]. Za najbardziej wyrazistą, prymarną wartość prefiksu czasownikowego uznaje się znaczenie przestrzenne, zwane też lokatywnym,

---

* Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Katedra Dialektologii Polskiej i Logopedii, ul. Pomorska 171/173, 90-236 Łódź, e-mail: izaejsmunt@wp.pl.

np. czasownik podstawowy *iść* i pochodne od niego formacje: *dojść*, *przejsć*, *przyjsć*, *ujść*, *zajść*. Natomiast pozostałe sensory, tzw. odcienie znaczeniowe poszczególnych przedrostków, mają charakter nieprzestrzenny, np. rezultatywny, addytywny, dystrybutywny, anulatywny itd.

Zdarza się jednak, że prefiks dodany do czasownika podstawowego nie powoduje zmiany jego aspektu, jak również nie modyfikuje znaczenia nowo powstałego wyrazu. Jest zatem elementem nadmiarowym, pełniącym funkcję wyłącznie stylistyczną, np. *podać*, *powrócić*, *pozostać* [por. Śmiech, 1986, s. 27]. W dotychczasowej literaturze językoznawczej poświęconej zjawisku tautologii wyrazy, w których formant nie wnosi żadnych wartości semantycznych, określa się synonimicznie jako *nadwyżki leksykalne* lub *nadmiały strukturalne* [Umińska-Tytoń, 1995, s. 242], *derywaty tożsame*, *współrzędne* [Kurduła, 2002, s. 178], *derywaty tautologiczne (strukturalne)* [Kaproń-Charzyńska, 2011, s. 57] czy *wyrazy redundantne* (termin zapożyczony z teorii informacji) [Buttler, 1971, s. 249]. Danuta Buttler wyróżnia dwa rodzaje redundancji: syntagmatyczną (konkretne połączenia jednostek leksykalnych) oraz paradygmatyczną, w zakres której wchodzi m.in. formacje słowotwórcze o identycznym znaczeniu [Butler, 1971, s. 249]. Do redundantnych środków systemowych Maria Witkowska-Gutkowska zalicza tzw. dublety słowotwórcze, w których różne przedrostki pełnią tożsamą funkcję, np. *poczekać – zaczekać*, *zamilknąć – umilknąć*. Zjawisko redundancji werbalnych form słowotwórczych charakterystyczne było dla doby staropolskiej. Problematyką tautologii czasowników staropolskich zajmowały się m.in. Maria Witkowska-Gutkowska [1999] oraz Aleksandra Janowska [2003, s. 151–156] w oparciu o materiał pochodzący ze *Słownika staropolskiego*. Zjawisko tautologii czasowników staropolskich ma nieco szerszy zakres w porównaniu z polszczyzną ogólną oraz gwarami, ponieważ obejmuje ono zarówno prefiksalne czasowniki niedokonane, jak i dokonane, np. *widzieć – zawidzieć*. Taki stan rzeczy wiąże się z faktem, że w czasach polszczyzny historycznej istniała możliwość tworzenia verbów niedokonanych przy użyciu przedrostka. „W tym okresie duże znaczenie odgrywał proces kształtowania się formalnych wykładników aspektu. Nie każdy prefiks wprowadzał aspekt dokonany [...]. Nawet formacje o podwojonych prefiksach mogły zachować swój charakter niedokonany, np. *przenasładować* ‘prześladować, ścigać w nieprzyjaznych zamiarach’” [Janowska, 2003, s. 153].

Ponadto, choć w dobie staropolskiej istniały już podstawowe kategorie słowotwórcze, to derywacja czasownikowa była jeszcze dość nieregularna, w związku z tym powstawały liczne formacje synonimiczne, które próbowano dostosować do funkcjonujących klas semantycznych np. *dźwignąć – wzdźwignąć* ‘podnieść, unieść’ [Janowska, 2003, s. 154].

Znamienne dla staropolszczyzny zjawisko redundancji czasownikowych form słowotwórczych w procesie historycznych zmian uległo zatarciu. Przyczyn zaniku tautologii we współczesnej polszczyźnie jest kilka. Przede wszystkim ostatecznie ustabilizowała się funkcja aspektowa prefiksów. Ponadto wiele czasowników staropolskich uległo leksykalizacji na skutek utraty związku z podstawą słowotwórczą, np. *naśladować*, *zależać*. Natomiast dublety słowotwórcze, tak żywe w polszczyźnie historycznej, z biegiem czasu zróżnicowały się semantycznie na skutek specjalizacji znaczeniowej prefiksów bądź w wyniku eliminacji jednego z wariantów słowotwórczych. M. Witkowska-Gutkowska zauważa, że jedną z najważniejszych przyczyn usuwania zjawiska redundancji słowotwórczej było dążenie do maksymalnej ekonomii języka i do formalnego zróżnicowania leksemów werbalnych [Witkowska-Gutkowska, 1999, s. 131]. Współcześnie, jako relikty z czasów historycznych, zachowały się jedynie pary czasowników: *siaść* – *usiaść*, *wrócić* – *powrócić*, których zakwalifikowanie do konkretnej kategorii słowotwórczej nastęrcza wiele trudności.

Znacznie więcej nadwyżek leksykalnych¹ (nadmiarów strukturalnych) możemy zaobserwować w polszczyźnie współczesnej w zakresie tzw. redundancji syntagmatycznej, czyli w konkretnych połączeniach jednostek językowych, które przetrwały w języku ogólnym jako frazeologizmy, np. *tylko i wyłącznie*, lub typowe schematy syntaktyczne, np. *napotykać na co*, *przejsć przez co* itp. [Buttler, 1971, s. 249–250]. Opisu tego rodzaju konstrukcji tautologicznych, które współcześnie funkcjonują w polszczyźnie mówionej łodzian, dokonała Elżbieta Umińska-Tytoń. Autorka przyjrzała się bliżej takim wyrażeniom jak: *cofnąć się do tyłu*, *wrócić z powrotem*, *każdy jeden, swój własny*, *mieć słuszną rację* itp. Choć repertuar wyrażen tautologicznych nie jest pokaźny ilościowo, to powtarzają się one z dużą częstotliwością.

Bardziej popularne w polszczyźnie ogólnej są rzeczownikowe derywaty tautologiczne, np. *strona* – *stronica*, *szabla* – *szablica*, *siniak* – *siniec*. O nominalnych formacjach tożsamyh w słowotwórstwie synchronicznym pisali m.in. Jadwiga Puzynina [1978; 1979], Renata Grzegorzycykowa [1979; Gram.], Tomasz Kurdyła [2002; 2011], Iwona Kaproń-Charzyńska [2007]. Według R. Grzegorzycykowej

¹ Termin *nadwyżka leksykalna* zaproponowany m.in. przez E. Umińską-Tytoń jest alternatywą dla panującego zamętu terminologicznego wobec stosowania nazw *tautologia* oraz *pleonazm*. W opracowaniach leksykograficznych obydwie terminy traktowane są synonimicznie [STL], natomiast w innych pozycjach rozgranicza się ich zakres znaczeniowy. Według autorów EJP tautologia to powtarzanie wyrazów bliskoznacznych w danej wypowiedzi, np. *generalizowanie i uogólnianie oceny* [s. 396], natomiast pleonazm to wyrażenie, którego składniki powtarzają tę samą treść, np. *ciemny mrok*, *poprawić się na lepsze* [s. 280].

oraz J. Puzyniny formacje tautologiczne powstają wtedy, gdy znaczenia podstawy słowotwórczej i derywatu pokrywają się, a formant pełni wyłącznie funkcję strukturalną, nie modyfikując znaczenia wyrazu (funkcja semantyczna) ani nie zmieniając jego funkcji składniowej (syntaktycznej) [Puzynina, 1978; Grzegorzycykowa, Puzynina, 1979; Gram.]. Natomiast T. Kurdyła [2002, s. 179–180] uważa, że formacje tożsamościowe, obok funkcji wyłącznie strukturalnej, pełnią także funkcję stylową (pragmatyczną stylistyczną), np. *matma* ← *matematyka* (nazwy środowiskowe), *myśliwiec* ← *myśliwy* (nazwy artystyczne) itp. Z poglądem T. Kurdyły polemizuje I. Kaproń-Charzyńska, stwierdzając, że „uznawanie stylistyczności i ekspresywności za składniki znaczenia prowadzi do zanegowania istnienia derywatów tautologicznych” [2007, s. 229]. Swoje obiekcje co do funkcjonowania formacji tautologicznych wyrażali także Kazimierz Michalewski [2001, s. 85] oraz Alicja Nagórko [2004, s. 8]. W 2011 roku także T. Kurdyła doszedł do wniosku, że słowotwórstwo synchroniczne powinno w zasadzie zrezygnować z wyróżniania derywatów tautologicznych, ponieważ większość rzeczowników uznawanych za tożsame różni się niestety od podstaw wartością stylistyczną, kolokacją leksykalną albo frekwencją [Kurdyła, 2011, s. 86].

O ile istnienie zjawiska tautologii w polszczyźnie ogólnej było niejednokrotnie podawane w wątpliwość, to z pewnością nie można zaprzeczyć istnieniu licznych nadwyżek leksykalnych w gwarach, czyli w tej odmianie polszczyzny ogólnej, w której widać wiele rozbieżności w porównaniu z normą językową. Celem artykułu jest pokazanie mechanizmów tworzenia derywatów tożsamych w gwarach południowomazowieckich², próba wskazania przyczyn zjawiska tautologii oraz ustalenia metody, która pozwalałaby jednoznacznie odróżnić prefiks pusty znaczeniowo od nacechowanego semantycznie.

Wśród konstrukcji czasownikowych o wyrazistej funkcji tautologicznej możemy wskazać przykłady, w których przedrostek został dodany do perfektywnej podstawy i jest semantycznie pusty, ponieważ w żaden sposób nie zmienia znaczenia wyrazu podstawowego:

1) *dopomóc* ‘ofiarować pomoc’: *pomóc*; *dobry, litościvy, nat každyd še ul'ituje, dopomože*;

2) *nastarczyć* ‘wystąpić w dostatecznej ilości’: *starczyć*; *čuv'jekoŋi na to fšysko ni može nastarčyc' piŋqškuf, stale tylko raχun'ki, leki, v'ŋ'gel kupić*;

3) *nawrócić* ‘wrócić do domu’: *wrócić*; *navrućeŋ z drogi do domu*;

² Wykorzystany w artykule materiał językowy pochodzi z obszaru gwar południowomazowieckich (Łęgonice, Turowa Wola). Badania na tym terenie prowadzono w latach 2004–2007 [Ejsmunt-Wieczorek, 2011].

4) *nakazać* ‘polecić komuś coś zrobić’: *kazać*; *kedyś mu nakazaum sćońc te ożesyńy, bo se na ogrożyńe pokuady*;

5) *pobodnać* ‘o baranie: uderzyć rogami’: *bodnać*; *sfojigo nie rušyū ale “opcęgo potrafiū pobodnońc*;

6) *pochwycić* ‘wziąć co w dłoń’: *chwycić*; *to vazufka albo χοχλα, bo ma drevńanam rońčke, žeby se nie nagževaūa, bo by se nie poχfyćiuo*;

7) *podźwignąć* ‘podnieść’: *dźwignąć*; *χćauam pšeńes go sama, poźvigněūam tēn pińek i coš pšeskocyūo f kryŋgosūup’ie*;

8) *poprzysięgnąć* ‘złożyć obietnicę’: *przysięgnąć*; *ta kobita popšyšingua, že im tēgo nie podaruje i žućiūa klontfe na tom roźine*;

9) *poskubnąć* ‘uszczypnąć’: *skubnąć*; *do tańca mńe vžou, začou se počšpevyvać, tu, tam m’ńe poskubnou*;

10) *powziąć* ‘schwytać w ręce’: *wziąć*; *ieš se fkuǔmbeg zvińe, pov’žōńc tēgo ni možna, bo se rēńce pokuūe*;

11) *pozyskać* ‘zarobić, dostać’: *zyskać*; *ōn se specjálne tak podmila, potχl’ibĩa, žeby co pozyskać*;

12) *przykazać* ‘zmusić kogo do zrobienia czego’: *kazać*; *mamuša objat mi pšykazaua ugotovać, iak ońi f polu bendom*;

13) *przykiwnąć* ‘przytaknąć głową’: *kiwnąć*; *pšykvnou mu guovom na zgone*;

14) *przydowiedzieć się* ‘zdobyć informacje’: *dowiedzieć się*; *taka byūa ćekava, že zara tam do niχ polecaūa, žeby se vńcěj pšydov’ieźić, a potē m šeje guupote po f’si*;

15) *przydziać się* ‘ubrać się’: *odziać się*; *ńejedēn, to se ni m’iaū f co pšyōźać, stale f tym samym χοźeū*;

16) *ucapnąć* ‘złapać’: *capnąć*; *ńe zdqžyūa mu “ućic, bo iom šypko ucapnou, uχfyćiu rēńkom za kark i do šopy*;

17) *uchwycić* ‘chwycić’: *chwycić*; *ńe zdqžyūa mu “ućic, bo iom šypko ucapnou, uχfyćiu rēńkom za kark i do šopy*;

18) *udziabnąć* ‘uciać’: *dziabnąć*; *davńij to se ot kožēńa uźabněūo takom źapkom*;

19) *uguźdnąć* ‘szturchnąć’: *guźdnąć*; *mocno go uguźdnou, pošturχnou, dau mu guźdańca pod bok, že źle muvi*;

20) *usięgnąć* ‘dosięgnąć’: *sięgnąć*; *źe usingūam to zervauam, a rešte slivek opčšynsūam z ževa*;

21) *ustuknąć* ‘wyrównać snopek’: *stuknąć*; *dobže ustukūa tēn snopek, zruvnaūa, pouożyūa na žimi*;

22) *uściskać* ‘o snopku: związać’: *ściskać*; *iaġ dobże nie* ‘uścisua tġego snopka, to fšysko klapuo i byu byle iaki; tom kġeubase se ubiuo, uścisuo f tġen flak i se vġnġiuo;

23) *utrafić* ‘wcelować’: *trafić*; *iaġ pole byuo kl'inaste, to trudno utrafić, żeby ruvno* ‘oborau;

24) *użgnąć* ‘ukłuć’: *żgnąć*; *somsat* ‘użgnou tġego l'isa v'iduamy i na podvurku go dobiu;

25) *uchwycić się* ‘złapać się czego’: *chwycić się*; *ščyśće, że se zdqżyu porġncy uχfyćić, bo by se uep rozbiu;*

26) *ucofnąć* ‘ruszyć do tyłu’: *cofnąć*; *tġen śfiinak nagle ucofnou i ia: go baχnyu to tġen se kopytamy nakryu;*

27) *ustanąć* ‘nagle stanąć’: *stanąć*; *šet i nagle ustanġu, bo coś usyŷau;*

28) *ustarczyć* ‘wystarczyć’: *starczyć*; *zińc iaġ pšyġeġe, to mi v'incyġ drevna narombġe, żeby na dūużġġ ustarcyuo;*

29) *zaprzrzec* ‘złożyć obietnicę’: *przrzec*; *zapšyżek mu posade na użġġe;*

30) *zawdziać* ‘o ubraniu: założyć’: *wdziać*; *byle iaġkom kapote zav'zau i šet v obejścu robić;*

31) *zawezwać* ‘sprowadzić pogotowie’: *wezwać*; *nagle zaġimuk f pracy, pogotov'ġe zavezvau;*

32) *zapomóc* ‘wesprzeć’: *pomóc*; *a tera to se do paġstfa zvraca, żeby ġom zapomoguo i na ŷecko dauo;*

33) *zawdać się* ‘wniknąć w co, wdać się’: *wdać się*; *iaġ se ŷeva nie okoruġe v dobrym čaše to robaki se zavdažom.*

Ponadto, jak już wcześniej wspomniano, w najstarszej polszczyźnie zjawisko tautologii dotyczyło zarówno czasownikowych konstrukcji dokonanych, jak i niedokonanych. W gwarach proces ten obejmuje wyłącznie czasowniki perfektywne. Wśród nich zdarzają się jednak takie, które łamią ogólnopolską zasadę, że dokonany derywat prefiksalny nie może tworzyć pary aspektowej z perfektywną podstawą, np.:

1) *poobrzucić* ‘przeszyć na maszynie’: *obrzucić*; *na mašyġe to raz dva veźm'ġe, poobżući te bġeġi;*

2) *pospisać* ‘poumieszczać na kartce’: *spisać*; *pšyset, pospġsau fšysko i tera mam čekać na telefon;*

3) *powydzić się* ‘o winogronie: nie poobradzać’: *wydzić się*; *v'inoġron to se povyġicy iaġ se go nie* ‘općina;

4) *powykręcić się* ‘o drzewie: powyginać się w różne strony’: *wykręcić się*; *kšyve poχf'ġate ŷevo, nie rośġe prosto tylko se nagne, povykrġyćić;*

5) *zaposluchać* ‘przypadkowo się czego dowiedzieć’: *posluchać*; *žeš tam co zaposluchaŭa, ni v'jadomo čy dobre zrozum'iaŭa, ale po f'si lata i rospov'jada.*

Znamienne dla staropolszczyzny zjawisko redundancji, czyli powstawania równorzędnych derywatów współrdzennych, przetrwało w gwarach i jest wciąż bardzo żywe. Mogą świadczyć o tym liczne czasowniki, które pomimo tożsamej podstawy słowotwórczej i identycznego znaczenia, zbudowane są za pomocą różnych afiksów, np.:

1) *odrzucić*: *vincy iak pouove tyg gžypkuf ođžućeuam, bo byuy robacyve – urzucić*: *nič čuovjek ne užuci, bo mu se vydaje, že fšysko se pšyda, a potym i tak leży i ne užyvam;*

2) *naklęknąć*: *tera to te kolana mne tak rvjom, že ni moge ius naklyŭknoń f košcole tylko šeže – uklęknąć*: *te muode uklyŭkuy do buogosuaviŭstfa, a „una f puac – zaklęknąć*: *fšyske iak iedyn maž zaklyŭkuy pšet outažym;*

3) *naodziać się*: *na^uožauam se tylko f χuste na plecy i polecauam zobacyć, co se staŭo – przyodziać się*: *hejedn to se ni m'iau f co pšyuožac, stale f tym samym chožeu – zaodziać się*: *zauoži i no se cep'l'i, bo namaržneš;*

4) *odcofnąć*: *času ne da se ocofnońć, muodošć ne vrući – ucofnąć*: *těn sfiŭnak nagle ucofnou do tyuu i ja go baχnyu to těn a se kopytamy nakryu – wycofnąć*: *ni mug vycofnońć samoχodym, bo mu droge zastaviuy;*

5) *usięgnąć*: *že usiŭguam to zervauam, a rešte sl'ivek opčšynsuam z ževa – wysięgnąć*: *pod'nesuam ryncce do gury, ale ni moguam vyšingnońć tyg višenkuf – zaposięgnąć*: *pšym'iežy se žeby zapošingnońć s tyi naiŭvyšej puuki i spot;*

6) *nastarczyć*: *pšeće to čuovjekovi zdrov'ia na to fšysko ne nastarčy – ustarczyć*: *ziŭć iak pšyieže, to mi vincy drevna narombje, žeby na duužę ustarcyuo;*

7) *nawdziać*: *ne nav'žauam sfetra, to tera mi zimno – przywdziać*: *očšfintne ubraŭe pšyv'žau i pošet na sume – zawdziać*: *byle iakom kapote zav'žau i šet v obejšću robić;*

8) *napocząć*: *iešče ne napočeŭam tyg čokoladek ot paŭi – rozpocząć*: *každy žiŭn rospocyna ot piiaistfa – zapocząć*: *nedobže započou p'ieršy zagōn „orać.*

Z dubletami słowotwórczymi o tożsamym znaczeniu spotykamy się również przy derywatach czasownikowych z podstawami związanymi, które powstają w procesie derywacji wymiennej i wzajemnie się motywują³. Zwykle w wyniku tego procesu powstają derywaty różniące się znaczeniowo, np. *doprząc*, wy-

³ Derywacja wymienna polega na odcięciu od wyrazu podstawowego afiksu, który go uformował i zastąpieniu go przez nowy formant [Śmiech, 1989, s. 183–184; por. Kreja, 1963, s. 140].

prząc, *zaprząc*, ale w przykładach odnotowanych w badanych gwarach, pomimo wymiany prefiksów, treść czasowników nie uległa modyfikacji semantycznej.

1) *uprzęgnąć*: *upšynguy kuňa do voza* – *zaprzęgnąć*: *zapšyngau dva kuňe do bryc'ki*;

2) *spiąć*: *ńe spiuam se serdaka, to my tera žimno* – *upiąć*: *χοζ do bapci*, *upńimy sfeterek* – *zapiąć*: *tera to ius jestym ślepa, gužikuf se sama ńe zapne*;

3) *potoknąć*: *išeba potoknońć (garnek) vodom, žeby piane zmyć* – *otoknąć*: *otok'ńij te taleže*;

4) *rozzuć*: *ro-zuŕ no te buty, očšnuruŕ i zdejm* – *zeczuć*: *i iž no te gumoki zezui, bo depces* – *zruč*: *vručeu z mŕiasta, zuu šfionteczne buty*;

5) *nadepnąć*: *f tyŕ zuoŕci tak mu nadepnou na stope, že mu eoŕ tam pyŕkuo* – *przydepnąć*: *pšydepneua se pańi na kurtecke* – *udepnąć*: *muŕauam iom udepnouńć, bo ta guoŕno kŕiknŕua*.

Maria Witkowska-Gutkowska tego typu konstrukcje nazywa *quasi-derywatami* i stwierdza, że nie posiadają one znaczenia strukturalnego, ponieważ z synchronicznego punktu widzenia nie można sformułować dla nich parafrazy słowotwórczej, nie są też nacechowane stylistycznie [1995, s. 249–250]. Czy zatem w przypadku tych czasowników możemy mówić o funkcji tautologicznej, skoro nie mają znaczenia strukturalnego? Gdyby ich analizę językową odnieść do polszczyzny historycznej i wskazać leksemy, które bezpośrednio je motywowały, wtedy przynajmniej niektóre z nich można by potraktować jako derywaty tożsame od podstaw archaicznych (np. psł. **pęti* ‘napinać, naciągać, rozciągać’; psł. **pręgnąti* ‘łączyć coś z czymś, zespalać, związywać’; psł. **uti* ‘nakładać obuwie’) [SEJP, s. 426, 571, 748].

Istnieje także pewna grupa czasowników dokonanych, w których trudno sprecyzować, czy przedrostek dodany do perfektywnej podstawy jest pusty semantycznie, czy jednak zmienia znaczenie derywatu, ponieważ wyrazistość znaczeniowa tych leksemów może budzić wątpliwości. Posłużmy się w tym miejscu takimi przykładami jak: *dowbić* ‘wbić’; *bale f te rofk'i dovbiu* (czy ewentualna czynność dodatkowa?), *podwrębić* ‘wszyć’, *wrębić*; *ręŕkaf se vręmbiauo, iak se iuš podvręmbiuo, to se na višxu pšestęmbnovauo* (czy ewentualne działanie pod powierzchnią lokalizatora?), *uchybnąć się* ‘przesunąć się’, *chybnąć się*; *ńeras se uxybńe ręŕka pšy žńińcu i deska se skšyvi* (czy ewentualne oddalenie od lokalizatora?), *uspać* ‘nie móc spać’, *spać*; *fčoraŕšęŕi nocy fcale ni moguam ńic uspać* (czy ewentualna mała efektywność akcji?), *wypirzgnąć* ‘o krowie: kopnąć’, *pirzgnąć*; *ta muoda kobyu a se zlęŕkua, vypižgua nogamy, tańcovauy fkuuko s tom starom, te postrõŕki zvirćiuu, skręńćiuu* (czy ewentualne oddalenie

od lokalizatora?). Konteksty, w których znalazły się przytoczone przykłady, nie do końca poświadczają, że chociażby prefiks *do-* użyty w przykładzie *dowbić* oznacza czynność dodatkową, a prefiks *pod-* w derywacie *podwrębić* działanie pod powierzchnią czegoś. Wiadomo powszechnie, że to właśnie kontekst ma zasadniczy wpływ na określenie znaczenia przedrostka, stanowi bazę do utworzenia poprawnej parafrazy, która rozstrzyga o wartości semantycznej danego czasownika. Werbalne kategorie słowotwórcze mają często charakter umowny, trudno niekiedy jasno określić, do której grupy semantycznej zakwalifikować derywat. Kazimierz Michalewski podkreślał, że „szczegółowe kategorie znaczeniowe derywatów od dawna wyróżniane były z udziałem indywidualnym odczuć badacza” [2001, s. 86], a „parafrazowanie jako metoda weryfikowania stosunków motywacyjnych i ustalania strukturalnego znaczenia derywatu jest zawodna” i należałoby posłużyć się jeszcze innym narzędziem przy ocenianiu wartości strukturalnej oraz relacji motywacyjnej derywatu [Michalewski, 2001, s. 89]. Zdaniem Ireny Jaros o przynależności derywatu do danej kategorii semantycznej decyduje w znacznym stopniu jego znaczenie realne, co z kolei umożliwia różną interpretację wyrazów pochodnych [Jaros, 2009, s. 7]. „Pozyskane od rozmówców dane na temat motywacji analizowanych formacji słowotwórczych mają charakter subiektywny”, ale z drugiej strony „pozwalają odkryć zmiany w interpretacji znaczenia strukturalnego derywatów funkcjonujących w badanych gwarach” [Jaros, 2015, s. 31]. Kontekstowe użycie przywołanych przykładów skłaniałoby zatem do zakwalifikowania ich w obszar formacji tautologicznych, ale sama budowa słowotwórcza pozwala je przyporządkować określonym kategoriom znaczeniowym.

Podsumowując, w badanych gwarach prefiksy werbalne pełnią wyrazistą funkcję tautologiczną w derywatach, w których przedrostek dodany do perfektywnej podstawy nie modyfikuje jej znaczenia, np. *dopomóc*, *pochwyścić*, *ustanąć*, *zaprzyrzec*. Konstrukcje te powstają najczęściej na zasadzie analogii, czyli budowania derywatów synonimicznych na wzór innych czasowników. Charakterystyczne dla gwar południowomazowieckich są liczne dublety semantyczne, czyli formacje o tożsamych podstawach słowotwórczych, utworzone przez różne prefiksy, które nie zmieniają znaczenia wyrazu pochodnego, np. *usięgnąć* – *wysięgnąć* – *zaposięgnąć*. Natomiast dyskusyjna jest funkcja przedrostków w czasownikach: *dowbić*, *podwrębić*, *uchybnąć się*, *uspać*, *wypirzgnąć*, ponieważ konteksty nie poświadczają jednoznacznie ich konkretnej wartości kategoriałnej. Czy zatem przy interpretacji tego rodzaju derywatów opierać się wyłącznie na subiektywnych kontekstach i uznać je za formacje tautologiczne, czy próbować je obiektywnie dopasować do konkretnych kategorii znaczeniowych? Ten problem

pozostaje wciąż otwarty. Aleksandra Janowska i Magdalena Pastuchowa za jedną z przyczyn powstawania derywatów tożsamyh podają właśnie próbę zakwalifikowania czasownika do istniejących kategorii słowotwórczych. „Czasowniki te powielają znaczenie podstawy, a jednocześnie mieszczą się w odpowiednim typie słowotwórczym” [Janowska, Pastuchowa, 2005, s. 240]. Mało wyrazista jest także tautologia w derywatach *pospisać*, *powydzićzyć się*, *powykręcić się*. Prawdopodobnie przyczyną powstania tego rodzaju czasowników pochodnych było dążenie do precyzji wypowiedzi i chęć wzmocnienia ich znaczenia lub są one wynikiem przypadkowych błędów językowych, ze względu na ograniczoną znajomość normy językowej użytkowników gwary.

O ile na gruncie języka ogólnego mnożenie dubletów słowotwórczych wydaje się niepotrzebne i bezcelowe [Michalewski, 2001, s. 86], a sam fakt istnienia zjawiska tautologii budzi wątpliwości i jest żywo dyskutowany przez językoznawców, o tyle funkcjonowania derywatów tożsamościowych w gwarach nie neguje się. Chociażby dlatego, że to właśnie w gwarach przetrwała staropolska skłonność do tworzenia dubletów słowotwórczych, o czym świadczą dobrze zachowane z czasów historycznych czasowniki: *podpomóc*, *przykazać*, *poprzysiąc* itp. W derywatach tautologicznych odzwierciedla się koloryt morfologiczny danej odmiany środowiskowej, w tym wypadku gwary [por. Pomianowska, 1963, s. 62].

ROZWIĄZANIE SKRÓTÓW ŹRÓDEŁ

- EJP – URBAŃCZYK Stanisław, KUCAŁA Marian, red., 1999, Encyklopedia języka polskiego, Wydawnictwo Naukowe PWN, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Gram. – GRZEGORCZYKOWA Renata, LASKOWSKI Roman, WRÓBEL Henryk, red., 1998, Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia, t. 2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- SEJP – BORYŚ Wiesław, 2010, Słownik etymologiczny języka polskiego, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- STL – GŁOWIŃSKI Michał, 1976, Słownik terminów literackich, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

BIBLIOGRAFIA

- BUTTLER Danuta, 1971, Źródła „redundancji” leksykalnej, „Prace Filologiczne”, 21, s. 249–263.
- EJSMUNT-WIECZOREK Izabela, 2011, Derywaty czasownikowe w gwarach południowomazowieckich na tle odpowiedników innogwarowych, *Primum Verbum*, Łódź.
- GRZEGORCZYKOWA Renata, PUZYNNINA Jadwiga, 1979, Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- JANOWSKA Aleksandra, 2003, O tautologicznych derywatach czasownikowych w staropolszczyźnie, w: K. Kleszczowa, J. Sobczykowa, red., *Śląskie Studia Lingwistyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, s. 151–156.
- JANOWSKA Aleksandra, PASTUCHOWA Magdalena, 2005, Słowotwórstwo czasowników staropolskich, Universitas, Kraków.
- JAROS Irena, 2009, Nazwy środków czynności w gwarach łączycyko-sieradzkich. Studium słowotwórczo-leksykalne, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- JAROS Irena, 2015, Uwagi o zmianach znaczenia strukturalnego formacji słowotwórczych w gwarach, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, LXI, s. 29–41.
- KAPROŃ-CHARZYŃSKA Iwona, 2007, Kilka uwag o derywatach tautologicznych, w: J. Kamper-Warejko, I. Kaproń-Charzyńska, J. Kulwicka-Kamińska, red., *Studia nad słownictwem dawnym i współczesnym języków słowiańskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 227–234.
- KREJA Bogusław, 1963, Pojęcie derywacji wymiennej. Z polskich studiów slawistycznych, „Językoznawstwo”, seria 2, s. 133–140.
- KURDYŁA Tomasz, 2002, Luksus słowotwórczy, czyli o tzw. derywatach tautologicznych i funkcjach tworzących je formantów, „Język Polski”, 83, z. 3, s. 178–187.
- KURDYŁA Tomasz, 2011, Jeszcze o derywatach tautologicznych, „LingVaria”, nr 6, s. 85–92.
- MICHALEWSKI Kazimierz, 2001, Dyskusyjne problemy słowotwórstwa opisowego, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, XLVI, s. 81–89.
- NAGÓRKO Alicja, 2003, *Zarys gramatyki polskiej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- POMIANOWSKA Wanda, 1963, *Klasyfikacja rzeczowników odrzeczownikowych. Studium ze słowotwórstwa i geografii lingwistycznej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

- PUZYNINA Jadwiga, 1978, O relacjach derywatów do ich podstaw i peryfraz słowotwórczych, „Poradnik Językowy”, z. 3, s. 93–98.
- ŚMIECH Witold, 1986, Derywacja prefiksalna czasowników polskich, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- ŚMIECH Witold, 1989, Uwagi o klasyfikacji derywacji w języku polskim, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, XXXV, s. 179–187.
- UMIŃSKA-TYTOŃ Elżbieta, 1995, O tzw. konstrukcjach tautologicznych w polszczyźnie mówionej, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, XL, s. 241–248.
- WITKOWSKA-GUTKOWSKA Maria, 1995, O prefiksalnych quasi-derywatach czasownikowych we współczesnej polszczyźnie, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, XL, s. 249–255.
- WITKOWSKA-GUTKOWSKA Maria, 1999, Staropolskie prefiksalne dublety czasownikowe i ich współczesne odpowiedniki, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

Izabela Ejsmunt-Wieczorek

TAUTOLOGIA PRZEDROSTKÓW WERBALNYCH W GWARACH

Streszczenie

Prefiksy werbalne, obok dwóch podstawowych funkcji: semantycznej i gramatycznej, mogą pełnić także funkcję tautologiczną. Proces tworzenia czasownikowych derywatów synonimicznych był żywy w polszczyźnie historycznej i przetrwał do dziś na gruncie gwarowym. Celem artykułu jest ukazanie procesów powstawania derywatów tożsamyh na przykładzie materiału werbalnego pochodzącego z gwar południowomazowieckich, wskazanie ewentualnych przyczyn zjawiska tautologii oraz próba ustalenia, gdzie kończy się tautologia a zaczyna semantyka prefiksu.

TAUTOLOGY OF VERBAL PREFIXES IN DIALECTS

Summary

Verbal prefixes, apart from two basic functions i.e. semantical and grammatical, may also serve tautological functions. The process of creating verbal synonymous derivatives was alive in historical Polish language and remained alive in dialects. The purpose of this dissertation is to present the processes of creating corresponding derivatives on the example of a verbal material of southern Mazovian dialects, point possible causes of tautology phenomenon, as well as an attempt to determine where tautology ends and where prefix semantics starts.